

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: <https://www.researchgate.net/publication/320555022>

Aktivnosti stanovnika srednjovjekovnog grada Mostara kao determinanta njegove veličine i funkcije

Article · January 2012

CITATIONS

0

READS

406

1 author:

Snjezana Musa

Faculty of Science and Education

29 PUBLICATIONS 38 CITATIONS

SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

BESTSDI - Western Balkans Academic Education Evolution and Professional's Sustainable Training for Spatial Data Infrastructures [View project](#)

Water heritage [View project](#)

Dr.sc. Borislav Puljić¹, dip. ing. arh.
Dr.sc. Snježana Musa², prof.geog.

Aktivnosti stanovnika srednjovjekovnog grada Mostara kao determinanta njegove veličine i funkcije

Aktivnosti stanovništva osmanskog Mostara mogu se promatrati kroz tri uvjeta osmanske gospodarske stvarnosti³: ekonomijska struktura, ekonomijska politika i gospodarstveni sustav. Mostar je bio središte poslovnog života u periodu 1510-1570.g. kada se i pojavljuju u Dubrovačkom arhivi podaci o dolasku trgovaca iz Mostara. Obrt koji je ondje dominirao vidljiv je po nazivima ulica: Tabhana, Kazazi, .

U periodu od 137 godina dominacija vojno-upravne funkcije grada Mostara vidljiva je i na osnovi dominacije tih zvanja u Sidžilu mostarskog kadije, čak 43%. Vjerska zvanja također imaju visok udjel u zanimanjima- 8%, tako da vojno-državni aparat osmanske države zaprema 51 % navedenih zanimanja, i objašnjava da je državna uprava bila ona birokratska forma koja je dominirala. Servis gradu bili su zanatlije sa 26%, a ako im se pridodaju i neki drugi majstori i esnafi onda je to preko 30% zanatlija. Trgovaca je sasvim sigurno bilo najviše, a njihova zvanja pojavljuju se u samo četiri oblika: bakal, mubašir, kahvedžija i tedžir. Ostala zanimanja sudjeluju sa 25 posto raznih zanimanja što čini 16% onih koji su najčešće bili kod kadije.

Predmet rada je osmanski Mostar, čijem gospodarskom razvoju osnovni pečat daju funkcije proizašle iz vojnih i komunikacijskih potreba Carstva, agrarnih odnosa vezanih za timarsko-spahijski sustav, esnafskih pravila udruženja obrtnika i novih konfesionalnih odnosa njegovih stanovnika.

Cilj rada je prikazati uvjetovanost funkcija grada negovim položajem na periferiji Osmanskog carstva i svakako periferiji Bosanskog pašaluka.

Metode rada su analize i sinteze pokazatelja iz Sidžila mostarskog kadije, podataka dobivenih starih karata, analiza toponima, naziva ulica i mahala u Starom gradu.

Ključne riječi: funkcije osmanskog Mostara, aktivnosti stanovništva, Sidžil Mostarskog kadije

Activities inhabitants the medieval Mostar town as a determinant of its size and function

Population activity Ottoman Mostar can be observed across the three conditions Ottoman economic reality: economic structures, economic policies and economic system. Mostar was the center of business life in the period 1510-1570.g. when both occur in the

¹ Eco-plan, Mostar

² FPMOZ, Studij geografije, Mostar

³ Ekonomijska struktura sastavljena iz ukupnost materijalnih i društvenih činitelja gospodarjenja; Ekonomijska politika koja predstavlja konkretnu aktivnost usmjeravanja gospodarstvenog života u državi i Gospodarstveni sustav kao konkretna organizacija gospodarstva, plus metode, načini i svi činitelji gospodarjenja.

Ove tri sastavnice mogu se definirati kroz prizmu suvremene ekonomije kao prirodna i tehnološka baza, koju opet čine kapitalne snage, tehnološka superiornost i ljudski resursi.

U osmanskome društvu akumulacija kapitala odvijala se kroz ubiranje poreza, harač, carine, trgovinu, malo sitnog zanatstva i kroz jedan od osnovnih postulata islama – zadužbine, odnosno vakufe.

Dubrovnik archives information about the arrival of traders, as well as boys at school from Mostar. Names of crafts there is visible dominated by street and mahalas names. It was there artifacts of gold and silver, sclavinie coarse robes and blankets of wool, dried fruit, fig jam, maple syrup, etc.

In a period of 137 years of a military-administrative functions of the city of Mostar is evident based on the domination of these titles in the Sidžil kadi court records of Mostar, less than 43%. Religious vocations also have a high stake in the professions-8%, so that the military and state apparatus Ottoman state covers 51% of these jobs, and explains that the Government was she bureaucratic form that has dominated. City services were craftsmen with 26%, and if they are accompanied with some murphy_law masters and corporation then it is over 30% of artisans.

The subject of this paper is the Ottoman Mostar, whose economic development functions provide basic stamp derived from military and communications needs of the empire, agrarian relations related to Timar-bond system, esnaf rules craftsmen associations and new confessional circumstances of its inhabitants.

The paper follows the conditioning function of calling his position on the periphery of the Ottoman Empire, and certainly the outskirts of the Bosnian pashalik.

Methods of analysis and synthesis as indicators of Mostar kadi court records (protocol), data from old maps, analysis of toponyms, names of streets and waved in the Old Town.

Keywords: functions Ottoman Mostar town, population activities, Sidžil (protocol) Mostar kadi

Položaj i razvoj osmanskog Mostara

Gradovi obično nastaju na kontaktu dvaju različitih prirodnih sredina-jedne poljodjelske, a druge stočarske. Upravo takav je položaj Mostara, specifičan, poseban, nastao na periferiji nekolicine kulturnih krugova:grčkoga, antičkoga, rimskoga, ilirskoga, slavenskoga, mediteranskoga, osmanskoga i kasnije srednjeeuropskoga.

Mostar je smješten na kontaktu regije visokog krša, bezvodnog, suhog, golog, sa rijetkim travama, sa puno snijega i kratkog ljeta, u kojem dominira pregonско stočarenje i to posebno stoke sitnog zuba. U takvom ambijentu grad se ne može razviti. S druge strane, regije niske Hercegovine, kojom dominira plodna dolina rijeke Neretve, za ovo podneblje velike rijeke, regije brojnih vrela u kršu, pa je prostor bogat vodom, koja omogućava jeste život. Posebno značenje vode u nastanku Mostara ima njeno značenje u islamu, koji vodu treba za obredno pranje pred obraćanje Bogu kroz učenje u džamiji, te je voda, jaka, stalna, na rubu bezvodice, također uvjetovala njegov rast i razvoj. Začeci grada vezani su upravo za lokalitet ušća desnog pritoka rijeke Neretvu- rječice Radobolje, koja izvire na zapadnom obodu Mostarske zavale. To ušće je i mjesto na kojem je podignut Stari most.

U razdoblju vladavine Osmanskog carstva ovaj prostor je veoma nerazvijen. Znakovito je također kako je za cijelo vrijeme tog živoa grad od početnog uspona i stagnacije čak i nazadovao. Gospodarstvo cijele Hercegovine na kraju Osmanskog perioda bilo je na nižoj razini od dostignutih ekonomskih mogućnosti susjeda. Ipak, grad Mostar se, u tom pogledu, donekle odvajao od okolice. To je bila logička posljedica ekonomske politike Osmanskog

Carstva koja je neizostavno bila vezana za vjeru. Sustav akumulacije kapitala odvijao kroz instituciju vakufa. Mostar je bio administrativno središte Hercegovine, ali nije uspio zadovoljiti potrebe stanovništva okolice, pa je iseljavanje bio veoma jako.

Iako je dominantan razlog nerazvijanja cijelog prostora u učmaloj i zaostaloj feudalnoj Osmanskoj politici, neophodno je naglasiti da je siromaštvo Hercegovine rezultat ponajprije nepovoljnih prirodnih uvjeta (koja su uz malo kapitala i volje mogla rješavati), te slabih i rijetkih prirodnih resursa. Posebnost specifičnog oblika vladavine, u kojem nema poticaja za boljom i produktivnijom vrstom gospodarstva, u kojem nema niti tehnološkog napretka kao niti obrazovanja stanovništva. Takav resursni okvir i nije mogao dati više nego se dogodilo Mostaru u 400 godina vladavine Osmanskog carstva, u kojem je ipak period između 1550-1630.g. kada grad ima procvat, pa E. Čelebija⁴ o njemu govori kao o gradu pjesnika, umjetnika itd.

Poljoprivreda kao osnovna gospodarska grana osmanskog Mostar i okolice

Opću odliku gospodarstva onoga doba sagledati je moguće kroz dominantno ruralno stanovništvo, koje je naravno nepismeno, a gospodarstvo zasnovano na agrarnoj proizvodnji. Prirodni preduvjeti razvoja poljoprivrede traže plodno tle, ravnomjerno raspoređene padaline tijekom godine, usvajanje i primjenu tehničkih i tehnoloških inovacija, izgradnju prometnica koje ulaze u zatvoren sustav Pašaluka, ili barem Sandžaka. Svega toga u Hercegovini nije bilo. Postojale su, u 19. stoljeću, tek neke naznake ulaganja kod Ali-paše, koji traži majstore za izgradnju sustava za navodnjavanje u Trebižatu.

U teškim prirodnim uvjetima preživjeti godinu i skupiti ljetinu je izuzetno naporan i neizvjestan posao, pa su se Hercegovci poglavito bavili stočarstvom, i to sitnim ovčarstvom, te prakticirali pregonstvo stočarenje-pri čemu se stoka ljeti izgonila na planinu, a zimi spuštala u niže predjele. Pretežito stočarsko stanovništvo teško je bilo vezati za određeno područje i privesti sjedilačkom načinu života. Poljodjelstvom su se bavili stanovnici u nizinskim prostorima, oko rijeka i u poljima u kršu, i uvijek bili ovisni o čudima prirode. Zaostalost ovih prostora vidi se i po podatku da se u 400 godina dugoj turskoj upravi način iskorištavanja zemljišta se nije mijenjao. Ali⁵ paša srdinom 19. stoljeća napravio prve sustave za navodnjavanje i odvodnjavanje u Trebižatskom polju. On je uveo i nove culture; masline, dudov svilac, duhan i rižu, koja je čak dobro uspijevala. Postoji podatak koji je zabilježio H. Kreševljaković da je 1860. g. proizverdeno riže 40.000kg, a već pred dolazak A-U popela se na 150.000 kg. Ovo se napominje isključivo iz razloga praćenja razvoja zanatstva, jer mlin za ljuštionicu riže postojao na rijeci Radobolji u Mostaru⁶. Ali-paša 1838.g. "dao zasaditi 1000 stabala maslina i vinove loze u Brčnju i Mostaru."⁷ Ipak, prirodni resursi u Mostaru i neposrednoj okolini bili su toliko siromašni da nisu mogli zainteresirati neke ondašnje ulagače za znatniji razvoj. E. Čelebija navodi kako se u okolini mostara uzgajaju masline, a R. Kraljević pronalazi podatak da su današnji dijelovi naselja⁸ Orlac, Sevrina mahala, Biskupova glavica i Šarića mahala bile pod vinogradima, da se pravilo čuveno vino i vozilo u Bosnu. Pored vinove loze gajile su se i trešnje, te brojne vrste povrća i to u avlijama-dvorištima koja su se navodnjavala sustavom kanala iz Neretve i Radobolje, te je mostar bio baštenski grad. Svi su ovi proizvodi imali karakter samoopskrbljujućeg gospodarstva, a

⁴ E. Čelebija Putopis., str. 469.

⁵ V. Smoljan str. 253

⁶ H. Kreševljaković, Esnaf i obrti u BiH, II., 1951.g., str. 114, prema V. Smoljan, Poglavlja, str. 136.

⁷ Kraljević, R. (2006): Bosanska i Hercegovačka vinogradarska baština (1800.-1878.), Sveučilište u Mostaru, str.252.

⁸ Kraljević, R. (2006): Bosanska i hercegovačka viogradarska baština, Sveučilište u Mostaru, str.110.

izvozne resurse predstavljali su dabrovi⁹ i pastreve¹⁰ iz Neretve, kunići i vukovi čija su krzna bila izvozni artikli.

Zanatstvo kao faktor razvoja osmanskog Mostara

Teške prilike, u Osmansko vrijeme, za razvoj gospodarstva, iznijelo je na svojim plećima zanatstvo, organizirano u esnafa¹¹. Osnovne ovlasti esnafa bile su očuvanje interesa određenih skupina i prenošenje tradicije poslovanja s koljena na koljeno. Esnafi su, radi izbjegavanja konkurencije bili izuzetno zatvorena institucija. Dakle, uz vjerske postulate, po kojima je „sve već poznato“, i ne treba inovirati, nema poticaja i razvoja inovativnog zanatstva, te ono ostaje stoljećima nerazvijeno i nikada nije uspjelo prijeći u manufakturu. Upravo to i jeste razlogom da obrt nikada nije mogao postati značajniji proizvođač i izvoznik iz Mostara.

U periodu 1510-1520.g. Mostar je bio središte poslovnog života, kada se i pojavljuju u Dubrovačkom arhivu podaci o dolasku trgovaca iz Mostara. U periodu 1502.-1508. spominju se tri mostarska dječaka koji su izučavali zlatarski zanat u Dubrovniku¹².

Utjecaj esnafa na cjelokupni život Mostara u periodu od 16. do 18. stoljeća bio je izuzetan. Odnos zanatlija i lokalnih moćnika vidi se iz pobune¹³ iz 1629.godine koju su izvele znatnije protiv ajana kao predstavnika centralne vlasti. Tome je pridonijelo sve veće sudjelovanje u njihovu radu janjičara. Esnaf su sačinjavali svi obrtnici jednog ili više manjih, međusobno srodnih zanata. Na svojim skupštinama oni na određeno vrijeme birali odbor, poznatiji pod imenom londža, na čijem čelu se nalazio čehaja (cehmajstor), te više funkcionera. U takvoj organizaciji primjetne su i neke kazne za one koji su se odvažili uvesti neki novum, kao npr. proizvođač feredža u Mostaru, koji je kažnjen sa zatvaranjem radnje, je „neki terzija, a prema posebnom zahtjevu kupca, napravio feredžu po sporazumnoj cijeni od 150 groša, ...čuvši za ovaj slučaj, čehaja je sazvaio londžu, koja je odlučila da se ovom majstoru zatvori radnja jer uvodi modu-bidat¹⁴ izrada feredže naime, bila je propisana na 100 groša.

Dva su osnovna oblika zanatske proizvodnje koja su se u 400 godina ovdje razvijala u Mostaru: gradsko zanatstvo, koje je u svom razvoju ostalo na istoj ravni kao i na početku i kućna radinost, u kojoj su gotovo isključivo sudjelovale žene: tkalje, vezilje, pletilje i dr.

Tri mostarske ulice nazvane su po zanatlijama koji su tu imali svoje dućane: Kazaska (Ulica svile) čaršija (kasnije Sahat-kula, danas Ulica braće Bajata), Kujundžiluk čaršija i mahala Tabhana (kožarska ulica). Iz toga doba poznata su i prezimena porodica po zanatima kojim su se bavili njihovi preci: Berberović, Bičakčija, Bojadžija, Demirović, Kahvo, Samardžić, Kujundžić, Terzić, Tabaković i drugi. (Hivzija Hasandedić ”Spomenici kulture turskog doba u Mostaru”, Sarajevo 1980).

Analizom pojavljivanja mostarskih trgovaca u dubrovačkim arhivima posebno se bavio akademik Hrabak u radu Urbani privredni i vojno-upravni razvoj Mostara (1450-1700). Iz te

⁹⁹ S.F. Fabijanec, Trgovački promet Kvarnera na Jadranu krajem srednjeg vijeka, Zb. Odsjeka pov.znan. Zavoda povij.druš.znan.Hrvat.akad.znan.umjet., 25(2007), str.125.

¹⁰ E.Čelebija, ibid, „ Na glasu im je bijeli hljeb, a u protokolu (sidzilu) serijatskog suda upisano je da pastrmka iznosi po dvadeset i trideset oka“.

¹¹ Prema mišljenju N. Mastilo, (Kasaba kao vrsta naselja, Geografski pregled, 13., str. 113., GD BiH, Sarajevo, 1959.), esnafi su, zbog prvotno velikog broja zanatlija -turskih doseljenika, koji su pripadali redu janjičara, faktički svaki za sebe činili vojnu jedinicu, na čijem je čelu bio alajbeg

¹² Habak, B. Hrabak, Urbani privredni i vojno-upravni razvoj Mostara (1450-1700), Zbornik za istoriju BiH 1, Urednik M. Ekmečić, str.115, Beograd, 1995

¹³ Istorijant naroda Jugoslavije, knj. 2 Beograd, 1960, str. 551., prema Hrabak, ibid. str. 119.

¹⁴ Kreševljaković, H. Esnafi i obrti u BiH, JAZU, ZGB, 1951. str. 55., prema Smoljan, V. O nekim uzrocima siromaštva..., str. 128.

analize veoma zorno se može primjetiti opadanje trgovačke funkcije Mostara u vremenima jakih ratnih akcija Osmanskog carstva, te se da zaključiti da je to bio poglavito vojno-upravni pa tek potom trgovinski grad.

Od zanatskih aktivnosti u Mostaru je ponajprije bila razvijena primarna obrada kože, izrada papuča, odjevnih predmeta od vune, kostrijeti, tkanja ćilima¹⁵, koji su se još 1503. godine našli kao poklon vojvode Hasana dubrovačkoj općini. Tu su još i izrađevine od zlata i srebra, sclavinie-grubi ogrtači i ćebad od vune, sušeno voće, pekmez od smokava, zanimljivo prema podacima S.F. Fabijanec¹⁶ i sirup od javora.

Trgovina kao faktor razvoja osmanskog Mostara.

Trgovačka djelatnost najprije je vezana za dolaske dubrovačkih trgovaca, koji 1512.g. u Mostaru žive u svojoj koloniji¹⁷. To su bili trgovci, ali i zanatlije: klesari, zidari, a prirodom stvari zanat se prenosi te je 1875.g. u Mostaru je 70 zidarskih majstora. Kako Mostar postaje regionalni tranzitni centar za karavane, u njemu se pojavljuju i trgovci iz drugih područja iz Sarajeva, Foče, Užica, Zvornika, tako se i mostarski trgovci pokreću i odlaze u Dubrovnik, ali i sve gore nabrojane varoši. Prema jedinom relevantnom pokazatelju razvoja gospodarstva toga vremena-Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina, vidi se da je robna razmjena bila dominantan oblik plaćanja, a odvijala se uglavnom preko trga na Neretvi Drijeva. Tek kasnije će se pojaviti Dubrovnik. Građevinska djelatnost ipak je ojačala dolaskom Turske, kada se za ispomoć majstoru koji gradi most 1566-67 (neimar Kodža, sin Abdulmaninov¹⁸), dovode, na zahtjev mostarskog kadije i nadzornika radnje, zidari “pod plaću” iz Dubrovnika, a organizator gradnje bio je nazor Memišah.

Smoljan, V. u djelu Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine, navodi da je obrtnička djelatnost Mostara od prve polovice 14. stoljeća poznavala 34 zanata. Najčešći su bili oružari, kovači, slastičari, zidari, drvodjelje, krojači, obučari i kujundžije. Isti autor misli kako je većina ovih zanatlija samouka. Sve ideje i sva novotarije ipak je u Mostar dolazila preko Popova polja iz Dubrovnika, kamo su se mladi Mostarci išli obučavati. Postoje i podaci o odlasku Mostaraca u Veneciju na izučavanje zanata, iz čega V. Smoljan¹⁹ izvodi zaključak da u 14. i 15. stoljeću “Mostar ima obrtnike, ali nema obrtništva”. Prerada kože i krzna jedan je od najstarijih zanata u Mostaru. Prerađivalo se dabrovo krzno, volujsko, ovčje, kozje, krzno kunića i dr.

O značenju izvoza krzna sa ovih prostora govori podatak Đ. Tošića²⁰, da je 1481.g. u šest srpanjskih dana preko Splita ili iz Drijeva u Veneciju je otišlo 3815 komada dabrovine.

Kazandžijski zanat smatran je pravim “muškim zanatom”. Kazandžije su izrađivali raznovrsno posuđe i druge predmete od bakra, koji su zatim kalajisani. Hamdija Kreševljaković pišući o kazandžijskom obrtu u Bosni i Hercegovini, spominje da su i žene bavile se finim radom u bakru, te navodi: “U ovome čisto umjetničkom radu bilo je ponešto zaposleno i ženskinja”; te da su savaćenje i kalemljenje (vrsta cizeliranja) “često radile žene i djevojke po kućama.” Tkalje su izrađivale ćilime, posebno one za džamije, neki od njih su bili pokloni u Dubrovniku²¹.

¹⁵HAD, Cons.rog. XXIX.130' (29.4.1503);XXX.265 (1505); XXXII.102-2'; K.Jireček, Archiv für slavische Philologie XXI, Wien 1899,403,408; citirano prema : B. Hrabak, Urbani,privredni i vojno-upravni razvoj Mostara (1450-1700), Zbornik za istoriju BiH 1, Urednik M. Ekmečić, str.115, Beograd, 1995.

¹⁶ S.F. Fabijanec, Trgovački promet Kvarnera na Jadranu krajem srednjeg vijeka, Zb. Odsjeka pov.znan. Zavoda povij.druš.znan.Hrvat.akad.znan.umjet., 25(2007), str.125.

¹⁷ Hrabak, ibid, str. 120.

¹⁸ Hrabak, ibid, str.121.

¹⁹ O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti, Matica hrvatska, Mostar, 2006. str. 36.

²⁰ Tošić,Đ.(1987): Trg Drijeva u srednjem vijeku, sarajevo, str. 35.

²¹ Hrabak,B.: Ibid.

Smatra se da je najveći izvozni produkt Mostara bio koža, otuda i ta velika tabhana, pa prema nekima (Kreševljaković, Hrabak,) čak i dvije-Gornja i Donja. O značenju položaja i funkcije tranzitne tržnice Mostara i Tabhane u njoj također govori podatak da je ondje bilo i kravljih kože iz Trnove u Bugarskoj²², koža iz Užica.²³

Razvoj trgovine u Mostaru kulminirao je upravo u vrijeme najjačeg karavanskog trgovačkog prometa s Dubrovnikom. Sami Dubrovčani su i bili prvi strani trgovci u Mostaru. Značenje trgovine za lokalno stanovništvo veoma je slikovito opisao Vuk Vinaver²⁴ “morlaci od ugljara i kiridžija postali (su) knezovi, serderi i harambaše. Ne nose više bjelače nego skrletne dolame sa srebrnim tokama, perjanice na glavi i zlatne medalje na grudima“

Mostarski se trgovci pojavljuju rano u Dubrovačkim arhivima, a kada se detaljnije isčitaju navodi povijesničara,²⁵ čak se može zaključiti da su i konfesionalno bili podijeljeni po luci u koju su izvozili:

U uvozu Mostara prednjači sol, a uvoze se i ulje te fine tkanine. Sol je bila posebna priča u trgovini Mostara, jer je njen uvoz bio vezan isključivo preko Stona. To je dovelo da hapšenja dubrovačkog trgovca²⁶ koji ju je pokušao uvesti preko Gabele, što ukazuje na sporazum Poret i Dubrovnika. Također se zna da je u isto vrijeme postojala i zabrana uvoza vina sa Korčule koja je bila pod Mlecima²⁷. Svako zahlađenje odnosa između lokalnih vladalaca i Dubrovnika rezultiralo je svojevrsnim bojkotom korištenja luke Dubrovnik, ali je ipak Porta bila ta koja je naređivala preko koje će se luke trgovati. Jedna od spornih godina bila je 1580., kada se mostarski trgovci otiskuju po moru u Veneciju. Izvoze kordovan²⁸ i montonine²⁹, a uvoze vunene tkanine. Ipak, prijevoz su vršili naravno Dubrovčani. Na tim se putovanjima pojavljuju gusari, putovanja su opasna, te se uvode neke vrste osiguranja. Dubrovčani znaju da to poskupljuje robu, te se ponovno sami pojavljuju u Mostaru i kupuju “vlaške crvene sklavine“³⁰ za koje trampe lan dovezenih preko mora.

To povremeno zahlađivanje odnosa sa Dubrovnikom vidi se i u povećanu prometa na Splitskoj luci, ali i povećanju posredničke uloge Šibenika, Senja i Rijeke³¹, čije uvozne artikle koristi Zadar. Veoma je važno da se ti uvozni artikli na navedenim lukama više uopće ne pojavljuju u godinama 1582. i 1583., što se poklapa sa ponovnim dolaskom Dubrovačkih trgovaca u Mostar.

Novi vid trgovanja na Jadranu uvjetovao je i pojavu plaćenih gusara³² corsarii, na jednoj, i potrebu pojave osiguranja prijevoza na drugoj strani, u visini od 2,5% vrijednosti tereta. „Počtkom 17. stoljeća mostarski muslimani izvoze isključivo u Ankonu, i samo za tu luku su se u Dubrovniku osiguravali (obično po stopi od 2,5%³³)“. Taj je detalj doveo do promjene u orijentaciji dubrovačke trgovine, koja će se u potpunosti okrenuti Osmanskom carstvu i Balkanu.

²² HAD, Noli e sic. XXVIII, 53-4 od 13.5.1592. Div.not. CXXVIII, 49 (Ibrahim); Proc. Not. XXIX, 25-6 (jusuf), -U Mostaru je bilo kravljih koža iz bugarskog sela Trnova 1591.g. (E. Večeva, Trgovijata na Dubrovnik s blgarskite zemi (!6.-18.v), Sofija 1982, str. 137) , prema Hrabak ibid, str. 134.

²³ Hrabak, Upućenost robne privrede na Sredozemlje (15-19. vek), m u l t i s o f t . r s, str. 2.

²⁴ V. Vinaver:“Hercegovačka trgovina s Dubrovnikom početkom 18. veka“, Historijski zapisi, 1,2, Cetinje, 1965., str. 43., prema V. Smoljan, ibid. str 132.

²⁵ Hrabak, Upućenost robne privrede na Sredozemlje (15-19. vek), m u l t i s o f t . r s, str. 2.

²⁶ HAD, Div.canc.CLXII, 71^a at (3.4.1573), 12 at (2.12.1573), prema Hrabak, ibid., str. 134.

²⁷ Ibid

²⁸ Kozja koža

²⁹ Ovčije kože

³⁰ Hrabak, ibid., str. 134

³¹ S.F. Fabijanec, str. 125.

³² S.F. Fabijanec, Trgovački promet Kvarnera na Jadranu krajem srednjeg vijeka, Zb. Odsjeka pov.znan. Zavoda povij.druš.znan.Hrvat.akad.znan.umjet., 25(2007), str.120.

³³ Hrabak,

B. Hrabak, Urbani privredni i vojno-upravni razvoj Mostara (1450-1700), Zbornik za istoriju BiH 1, Urednik M. Ekmečić, str.115, Beograd, 1995,

Pitanje postojanja luke u Gabeli i njenog korištenja od strane Osmanlija zanimalo je brojne istraživače. Hrabak³⁴ navodi da je „ za izvoz prema mletačkim posedima od bitnog značaja u prvo doba bio saobraćaj na Neretvi“, te se o toj luci izjašnjava 1526.g. mostarski kadija“ sultanova volja je da se obezbedi promet Neretvom, kojoj greavitiraju krajevi njenog susedstva.“³⁵

Položaj Gabele odnosno Drijeva na Neretvi kao logičkog izlaza Mostara na more Osmanlije su koristile samo na početku svoje vladavine. Tako M. Filipović³⁶ navodi da su „Turci zauzeli Gabelu 1529. i utvrdili je kao Sed Islam 1558.,...a 1646. u njoj su turske ratne lađe i arsenal.“ Od 1693. pa do 1718.g. Gabela je pod Mlecima, a poslije ponovnog Turskog osvajanja gubi značenje, i nikada nije imala neku značajniju ulogu. Po svemmu sudeći, prevelik je bio rizik u blizini jakog protivnika imati značajnu luku.

Sve do polovice sedamnaestog stoljeća u Mostaru se razvija trgovina, a s njom i uslužno zanatstvo. Potom kreću ratovi:1645.-1669. Kandijski 1683.g., Turci pod Bečom gube, a u bici sudjeluje i Mostarski paša, 1687. g. dogodila se Mohačka bitka. 1699. g. Karlovačkim mirom Turska ponovno izlazi u Popovo polje, a Požarevačkim mirom iz 1718. godine dobiva kordor za izlaz na more u Sutorini i Kleku. Ovaj detalj je mogao biti izuzetno važan kasniji gospodarski razvoj i Mostara Mostarskim pašalukom. Ali, nikada Osmansko carstvo nije izgradilo luku niti na jednom dobivenom izlazu na Jadransko more. Sve vrijeme je Porta imala uređene političke i trgovačke odnose sa Dubrovnikom i na taj način faktički, onemogućavala sopstveni razvoj. Nevjerojatno je koliko je interes na globalnoj ravni od strane Porte uništio potencijalnu mogućnost razvoja i valorizaciju dobrog prometnog položaja Mostara na putu prema moru i obratno. Samo vrlo rijetko događalo se da se otvori i neka druga luka, i to uglavnom u svrhu što bolje i bliže ratne spremnosti u slučaju potencijalne ratne opasnosti. „Vjerojatno je da su pokatkad, i uz duglasnost bosanskog paše nove luke bile otvarane u Novom, Risnu, Gabeli, Počitelju, Makarskoj i Omišu“³⁷. Ostalo je zabilježeno da je luka Klek bila otvorena u kratkom periodu 1858.g. kada su u nju „pristala dva turska broda, koja su iskrcala 3.500 vojnika, što se ponovilo 1860. i 1861.godine.“³⁸ To je doba kada počinje intenzivnija gradnja cesta u Bosni i Hercegovine, jer je Carstvo očigledno bilo svjesno nužnosti povlačenja snaga iz šireg okruženja. Zaključak se može svesti na to kako je trgovina u Mostaru imala isključivo posredničku –tranzitnu ulogu u karavanskom prometu ka, opet isključivo, Dubrovniku. O tim odnosima postoji dosta pisanih dokumenata i svi ukazuju na izuzetno jake odnose Porte i Dubrovačke republike po pitanju monopola na korištenje luke.

Karavanski promet kao faktor gospodarskog razvoja Mostar

Karavanski promet odvijao se u Bosanskom pašaluku ustaljenim putevima. Mostar je bio važno svratište na osnovnom Neretvanskom pravcu, ali i raskrižje putnih pravaca istok-zapad. Mala snaga zaleđa Mostara nije omogućila veće značenje prometne funkcije Mostara na relaciji zapad-istok. Izvori govore o veoma sigurnom karavanskom prometu, ali postoje također i podaci o problemu nastavka putovanja kada bi se došlo na granicu prema moru. Ta je granica, čini se, bila vjekovna prepreka napredovanju Mostara, jer se kolski putevi nisu završavali na domaćim dokovima i domaćim lukama, što bi bilo logično, nego negdje u inozemstvu, Dubrovačkom ili Mletačkom. Poseban problem zaustavljanju razvoja Mostara i

³⁴ Ibid, str. 139

³⁵ I dinari di Marino Sanuto XL, Venezia 1894. 873 (Šibenik 20.1.1526), prema Hrabak, ibid, str. 139

³⁶ Filipović,M., Pomeranja privredno-saobraćajnih središta na donjem toku Neretve, Geografski pregled 13, Geografsko društvo BiH, Sarajevo, 1969. str. 29-33.

³⁷ Vinaver, V., Sarajevski trgovci u Dubrovniku sredinom 18. veka, GID BiH, VI., Sarajevo, 1954., str. 252., prema Smoljan V., Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine, Gospodarska komora HB, Mostar, 1996., str.94.

³⁸ Šljivo,G., Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815.-1873., Beograd, 1977., Enciklopedija Jugoslavije, 2, (Dalmacija), prema Smoljan,V., ibid. str. 107.

Hercegovine u cjelosti, svakako je upravo nepostojanje uzvozne luke, kao prirodnog završetka njenih puteva u trgovini. Naravno da se radi o logičnoj potrebi izgradnje luke na Neretvi, koja je mogla dovesti do nastanka vlastite trgovačke flote, te tako imati zaokruženu trgovačku mrežu. Uvijek je u pozadini te činjenice stajala Porta i velike feudalne obitelji³⁹ koje su imale povlastice ubiranja carina. Tek tridesetih godina devetnaestog stoljeća, kada Mostarski namjesnik dobija dio povlastica za ubiranje carina, naslućuje se te mogućnosti, te aktivira luku na Neretvi. Ipak, su to bili posljednji pokušaji već slomljenog Carstva, jer Ali paša (koji je ipak neke pomake u poljoprivredi napravio) poslije samo tri godine egzistiranja luke, trgovinu ponovno uputio na Dubrovnik. Kroz sve vrijeme Osmanske vladavine brojne su forme zaustavljanja razvoja luke na Neretvi, koje su opisivali i Hrabak, Filipović i dr. One su izdavane u formi naredbi, zabrana, tzv. jasaka i td., a odnosile su se na zatvaranje granica, luka, zabranu izvoza, ali i uvoza soli preko neke luke i td., a sve njih je tek V. Smoljan⁴⁰ definirao: „... odnosi velikog carstva i male republike.... nisu imali mnogo obzira prema ekonomskim interesima zaostalog kraja... postojao je lokalni sukob ekonomskih interesa“. Ovaj odnos sputavan je i usmjeravan državnom politikom Porte i Dubrovačke republike, a deblji kraj izvlačila je Hercegovina i Mostar. Smoljan navodi i sljedeće podatke: „Favoriziranje dubrovačke luke od strane viših vlasti u Turskoj bila je glavna zapreka rastu i ovdašnje trgovine. Mnogim je prodavačima put do Dubrovnika... bio jednostavno preskup“ Kao primjer navodi se podatak iz Dubrovačkog arhiva da je 1703.g. bosanski paša Hadži Mehmed uputio nalog kadijama Mostara, Blagaja, Nevesinja i dr. da „odmah zabrane trgovcima dopremiti robu na skelu u Gabeli, jer se na taj način pričinja šteta dubrovačkoj“⁴¹. Smoljan ističe mogućnost da je povod ovoj naredbi mogao biti pokušaj lokalnih trgovaca skratiti put za oko 100 km.

Ipak, značenje Mostara u Pašaluku bilo je malo. Njegov položaj na raskrižju, ali ipak lokalnih putova, pokazuje i broj od samo 5 hanova 1878.g., dok ih je u isto vrijeme Sarajevo imalo čak pedeset. Zanimljivu usporedbu značenja Mostara, pa i Hercegovine, u gospodarstvu ondašnjeg teritorija na kojem je današnja BiH dao je V. Smoljan: „Dva pravca približno jednake dužine (Sarajevo–B.Brod-240 km i Sarajevo-Mostar-Trebinje-Dubrovnik 265km) imali su pred Austrijsku okupaciju 110, odnosno 50 hanova...“

Priljev stanovništva kao element u razvoju osmanskog Mostara

Demografski se grad razvijao kao uslužni centar vojske i trgovaca. Potaknuti porastom funkcija Mostara, početnih stotinjak stanovnika brzo biva prevaziđen. U to su doba tri najvažnije funkcije Mostara kao grada:

- a) grad-posrednik na karavanskom putu prema moru,
- b) grada iz kojeg se išlo u vojne pohode ka susjedima i
- c) grada u kojem se sve to moralo opremiti alatima, oružjem i oruđem. Najjaču ekspanziju Mostar je imao u periodu između 1550. do 1630. godine.

Analizirajući demografska kretanja kao potencijalni reurs Mostara, može se zaključiti da stagniranje razvoja započinje vojničkim porazima Osmanskog carstva diljem Europe. Te nesigurne granice nisu bile privlačne stanovništvu pa se ono iseljavalo i povlačilo u unutrašnjost. Te su granice s jedne i s druge strane napadane ili su harali morlaci ili uskoci.

U kratkim preiodima mira grad u izravnoj vezi sa ruralnim prostorom, jer se ondje i odvija najveći postotak gospodarske djelatnosti. Ono g momenta kada se pojavljuju reformisani

³⁹ Smoljan, V., O nekim uzrocima siromaštva Hercegovine u prošlosti, Matica hrvatska, Mostar, 2006., str. 90.

⁴⁰ V. Smoljan, ibid. str. 92-

⁴¹ HAD, sekcija C, fascikl I., No1, CL, 13.a. prema V. Smoljan, ibid. str.93.

posjednički odnos- čifluk- u kojem se pokazuje mogućnost prvobitne akumulacije i vlasništva nad kapitalom, interes vazala se mijenja, selo postaje još opterećenije, motivacija za napredak je slaba, kvaliteta se kompenzira kvantitetom i td. Ovo je sasvim razložan slijed činjenica koji se završava zaključkom o stagnaciji grada, a kasnije i njegovim nazadovanjem.

U XVIII. stoljeću, kao i druga naselja u Bosni i Hercegovini, Mostar propada, pa iz šehera postaje kasaba. Kad bi prestale ratne akcije, naselje bi se vraćalo svojoj osnovnoj orijentaciji u održavanju života-trgovini, kožama, papučama, ćilimčićima, vinu i grožđu, duhanu i tranzitu.

Na osnovi pojavljivanja u Sidžilu Mostarskog i Nevesinjskog kadije napravljena je slijedeća tablica zvanja, zanata i zanimanja

Tablica 1 Zvanja /funkcije, titule/ vojno-državna zanimanja u osmanskome Mostaru

red.br.	Ime/naziv	Opis/prijevod	Godina
1	(r)nikabi humgunda	baščauš na carskom dvoru	
2	Ajan	uglednik sa jakom upravnom funkcijom	1685.
3	ajan vilajet		
4	alajbeg	bivši hercegovački alajbeg	1767.
5	azap	pripadnik posebnog roda konjičke vojske	1632.- 1634.
6	Baša	titula za prostog običnog janičara	
7	bašeskija	janičarski veteran	
8	bejt el maldži	koji se brine o ubiranju fiskalnih prihoda	1632.- 1634.
9	buljubaša	zapovjednik buljuka vojske...? janičara (narednik)	1733.
10	čauš	zapovjednik straže, pratnja velikodostojnika, vođa svatova	
11	Čauš	vodnik (podnarednik) u vojsci u janičara	1767., 1685., 1676.
12	derbendžija	čuvar klanca, obično seljak koji čuva opasne prolaze	1632.- 1634.
13	Dibaša		
14	Dizdar	zapovjednik tvrđave	1763.
15	ehil vakuf	poznavaoći, dobro upućeni u neki predmet	1632.- 1634.
16	emin	upravnik carina ili drugih prihoda, nadzornik, čovjek od povjerenja	1632.- 1634.
17	javadžija	koji se brine o ubiranju prihoda za odbjegli stoku	1632.- 1634.
18	joldaš	drug u ratu, obično kod janičara i derviških redova	1632.- 1634.
19	Kadija	sudac i namjesnik centralne vlasti	
20	Kaim		1769.
21	kajmekam	zastupnik vezira, sreski načelnik	1632.- 1634.

22	kapetan	zapovjednik mostarske tvrđave	
23	kasam	kadija određen da izvrši ostavinsku raspravu vojnih lica i onih čija imovina pripada državi	1632.- 1634.
24	kupridžija	osiguravatelj mosta, imao je zadatak zadržati svaku sumnjivu osobu, a ostalim prolaznicima pružiti besplatnu zaštitu i potrebnu pomoć	1632.- 1634.
25	memur	službenik, činovnik	
26	mirliva	namjesnik sandžaka, sandžak-beg	1632.- 1634.
27	mirmiran	paša, namjesnik provincije	1632.- 1634.
28	mubašir	inspektor	1632.- 1634.
29	mubašir (mubasir)	izaslanik	1767.
31	muhtesib	službenik koji ubire pijačne takse	1632.- 1634.
32	muhzir	sudski izvjestitelj	1632.- 1634.
33	Muket		
34	Mula	učen čovjek (kadija u većim gradovima)	1763.
35	mustahfiz	posadnik tvrđave, pješak	1632.- 1634.
36	mustahfiz tvrđave	vod vojske, stalna posada tvrđave, a brine se i o utvrđenjima i o opkopima (jedni plaćeni, a drugi kao spahije.) Mustahfiz mostarske tvrđave mora stanovati u tvrđavi ili bližoj okolini	1685.
37	muteferik	službenik	1632.- 1634.
38	mutesafir hercegovačkog sandžaka	okružni načelnik (sinonim za valiju)	
39	muteselim hercegovačkog sandžaka		
40	mutevelija	upravitelj vakufa	1685., 1676.
41	Naib	kadijin namjesnik u nahiji	1685.
42	Nazir	kontrolor, nadzornik vakufa i državnih prihoda koji su u zakupu	1632.- 1634.
43	Nefer	vojnici – običani, pješaci	
44	odobaša	zapovjednik jedinice od 10 do 20 vojnika	1685.
45	olemdar	zastavnik	1766.
46	Radžil	pješak vojnik	1664.
47	Raht	niži oficir, upravni činovnik u manjem mjestu	1632.- 1634.
48	sekban	član gradske ili seoske straže, vojnik, žandar	1632.- 1634.
49	Serdar	zapovjednik janičara u nekom manjem upravnom području	1685., 1656.,

			1685.
50	serdar janičara	zapovjednik buljuka janičara (zapovjednik janičara)	1768.
51	serhatik (seratik)	graničar	
52	sezabit janičara	neka vrsta oficira	
53	spahija	posjednik timara, vojnik koji uživa feudalna lena	
54	subaša	ubirač prihoda za age i begove, sa čitluka ili ranije	1685.
55	subaša	nadzornik imanja, beg, visoki upravni činovnik	1632.- 1634.
56	suvarija janičari	konjanik vojnik ili žandar	1769.
57	šejh		
58	vasi muhtar	izvršilac posljednje volje, oporuke	1632.- 1634.
59	vojvoda		1685., 1684.
60	zabit	oficir	1635.
61	zade		1685.

Tablica 2 Vjerska zvanja u osmanskome Mostaru

Red. broj	Ime/naziv	Opis/prijevod	Godina
1.	džuzhan	lice koje svakodnevno uči u džamiji po jedan (džuz) Kur'ana prema oporuci vakifa za novčanu naknadu	1632.- 1634.
2.	hanefija	pripadnik hanefijskog pravca, jednog od četiri pravna pravca u islamu	1632.- 1634.
3.	hatib	propovjednik u džamiji prilikom molitve	1685.
4.	hodža	vjeroučitelj ili trgovac na veliko	1685.
5.	imam	predvoditelj molitve u džamiji	1685., 1684.
6.	kajim	službenik koji se brine o opremanju džamije raznim potrepštinama	1632.- 1634.
7.	mevlevija	pripadnik derviškog reda	1632.- 1634.
8.	muderis	nastavnik medrese	1649., 1635.
9.	muderis zade		1685.
10.	muftija	viši vjerski službenik	1685.
11.	mujezin	džamijski službenik koji uči ezan	1685., 1656.
12.	vaiz	propovjednik, predavač	1676.

Tablica 3 Zanati u osmanskome Mostaru

Red. broj	Ime/naziv	Opis/prijevod	Godina
1.	alendar		
2.	bagdodli		
3.	berber	frizer, ali i čovjek koji suneti	1766., 1685., 1684.
4.	bičakčija	majstor za noževe	1685.
5.	bojadžija	moler	
6.	čerahor	zidarski radnik pod nadzorom majstora	1632.-1634.
7.	čizmedžija	čizmar	1652.
8.	čohadžija čokadžija	i suknar, trgovac čohom	1632.-1634.
9.	ćurčija	zanatlija, krznar, kasnije trgovac krznom	1632.-1634.
10.	demirdžija	gvožđar, bavi se obradom željeza	1768., 1632.-1634.
11.	dugler	majstor za dugmad	1652.
12.	dulger	dunđer, tesar	1632.-1634.
13.	habbaz	pekar	1684.
14.	hafaf	onaj koji izrađuje ili prodaje obuću	1685.
15.	hajjat	krojač	1685. i 1684.
16.	halvadžija	slastičar	1632.-1634.
17.	jašmakdžija	zanatlija, izrađivač podvezača	1632.-1634.
18.	kalajdžija	majstor koji kalaiše posude	1684.
19.	kapudžija	majstor za kapute	1684.
23.	kasabdžija	mesar	
24.	kazaz	majstor za svilu i sve svilene proizvode	1632.-1634.
25.	kovač	kovač	1768.
26.	mali berber		1768.
27.	mudžellid	knjigovezac	1632.-1634.
28.	mutabdžija	haradžija, obrtnik koji pravi torbe i vreće od kostrijeti	1695.
29.	nalbont	potkivač konja	1685.
30.	nedžar	klesar, dunđer	1632.-1634.
31.	papudžija	majstor za papuče	
32.	sahadžija	urar	1685.
33.	sarač	sedlar i remenar	1632.-1634.
34.	simidžija	pekar koji peče simite	1685.
35.	smarlama (ismarlama)	izrađivač robe po narudžbi	1766.
36.	sujaldžija	vodoinstalater	1732.
37.	tabok	kožar	1685. i 1684.
38.	taščija	klesar	1632.-1634.
39.	terzija	fini krojač	1768.

40.	tirzade	tkalac finog konca	
41.	tufekčija	puškar	
42.	zenger	zlatar	1685., 1684.

Tablica 4 Ostali majstori i esnafi u osmanskome Mostaru

Red. broj	Ime/naziv	Opis/prijevod	Godina
1..	ćehaja (kethoda)	pomoćnik vezira, starješina svih esnafa, visoki službenik, gradski ćehaja – cehmajstor	1685., 1635.
2.	jigitoglu	izvršni organ esnafske londže	1732.
3.	kalfa	esnafski radnik, pomoćnik u trgovini	1632.-1634.
4.	irget	pomoćnik majstoru	1684.
5.	serhbbaz	starješina pekarskog zanata	1763.
6.	tufekči baša	starješina puškara	
7.	usta	majstor, umjetnik, glavni majstor u nekom obrtu	

Tablica 5 Trgovci i ugostitelji u osmanskome Mostaru

Red. broj	Ime/naziv	Opis/prijevod	Godina
1.	bakal	trgovac namjericama na malo	
2.	mubašir	trgovac namjericama, ali na poziv	
3.	kahvedžija	gazda kavane	
4.	tedžir	trgovac	1685.

Tablica 6 Ostala zanimanja

Red. broj	Ime/naziv	Opis/prijevod	Godina
1.	arruhal	predstavnik mostarske fukare	
2.	bazarbaša	nadglednik pijace, upravnik pijace	1632.-1634.
3.	bevab	portir, vratar, službenik na dvorovima sultana, namjesnika i drugih dostojanstvenika	1632.-1634.
4.	baždar	mjerač, brine o ispravnosti sprava za mjerenje na pijacama	1768., 1685.
5.	čelenger		1685.
6.	čokodar	dvorjanin koji se stara o odori	
7.	dogandžija	sokolar	1632.-1634.
8.	gulami šah	carski rob, paž	1632.-1634.
9.	hadim	sluga (eunuh)	
10.	hajali	mađioničar, glumac, igrač	1632.-1634.
11.	hamamdžija	onaj koji drži javno kupatilo	1632.-1634.
12.	handžija	poslužitelj u hanu	1685.

13.	iš-eri	službenik	1632.-1634.
14.	kapudži	vratar, službenik na dvoru sultana i visokih dostojanstvenika	1632.-1634.
15.	katib	pisar	1685., 1635.
16.	kiridžija	prijevoznik robe na konjima	1685.
17.	murur (muhzur)	sudski činovnik (izvršni organ suda)	1685., 1684.
18.	muteferik	službenik	1632.-1634.
19.	poslužitelj	sudski poslužitelj	1685.
20.	rajetin	podčinjeni obrađivač zemlje musliman i nemusliman, pripadnik raje	1632.-1634.
21.	sahibi erz	podnosilac predstavke	1632.-1634.
22.	sahta (sohta)	učenik medrese	
23.	sermuhdiran	starješina sudskim poslužitelja (muzara)	1685.
24.	šahindžija	sokolar	1632.-1634.
25.	telal	glasnik	1768., 1685., 1684.

Svakako da u ovim sidžilima nisu navedena sva zvanja u aktivnostima stanovnika mostarskih mahala. Spomenućemo samo neke za koje sasvim sigurno znamo da su postojali, a nisu imali tada kontakata sa kadijama: telali, doušnici, hamali, dobošari, uhode, i dr. Ako pak znamo da je Mostar imao pet hanova, tada broj zanatlija u ugostiteljstvu mora barem upetorostručiti. Činjenica da 150 zanatlija i zanimanja koja su vezana za aktivnosti i funkcije stanovništva osmanskog Mostara podrazumijevaju brojne članove obitelji koji žive po mahalama, pa tako njih barem 1500. K tomu još barem puta deset onih koji nisu u kontaktu sa kadijom i eto 15.000 stanovnika Mostara u periodu 1632.-1759. godina.

Sve u svemu u tom periodu u Sidžilima mostarskog i nevesinjskog kadije je zabilježeno 156 zvanja, funkcija ili titula. Podijeljeni su u 5 kategorija:

Tablica 6 Vrste i postotak zvanja u Sidžilima

zvanje	broj	%
vojno-upravna zanimanja	66	43
Vjerska zvanja	12	8
Zanatlije	42	26
Majstori i esnafi	7	4,5
Trgovci i ugostitelji	4	2,5
ostali	25	16
ukupno	156	100

U periodu od 137 godina dominacija vojno-upravne funkcije grada Mostara vidljiva je i na osnovi dominacije zvanja u Sidžilu mostarskog kadije, od čak 43%. Vjerska zvanja također imaju također visok udjel u zanimanjima- 8%, tako da vojno-državni aparat osmanske države zaprema 51 % navedenih zanimanja, i objašnjava da je državna uprava bila ona birokratska forma koja je dominirala. Servis gradu bili su zanatlije sa 26%, a ako im se pridodaju i neki drugi majstori i esnafi onda je to preko 30% zanatlija u strukturi državnog aparata

Osmanskog carstva. Trgovaca je sasvim sigurno bilo najviše, a njihova zvanja pojavljuju se u samo četiri oblika: bakal, mubašir, kahvedžija i tedžir. Ostala zanimanja sudjeluju sa 25 posto raznih zanimanja što čini 16% onih koji su najčešće bili kod kadije. Zaključak je sasvim jasan I nameće se sam od sebe: Mostar je u osmansko vrijeme od početnog uzleta stagnirao I čak nazadovao jer je poglavito bio tranzitni vojno-upravni grad u šerijatskoj državi.

Usporedna analiza kretanja broja stanovnika

Bosanskog vilajeta i Mostara u periodu 1843.-1879. godine

Razvoj stanovništva je višestruko složena kategorija koja je prostorno i vremenski određena i uvjetovana, i prirodnim i društvenim činiteljima. Promatrati, raščlanjivati i procjenjivati stanovništvo je kompleksno, a spojeno uzročno-posljedičnim sveza i odnosima među pojedinim čimbenicima njegova razvoja.

Uz značajke kretanja stanovništva (ukupnog, prirodnog, migracijskog), kao temeljnog demografskog pokazatelja, u najnovije vrijeme osobitu pozornost istraživači populacijske problematike posvećuju raščlambi strukturno-demografskih obilježja, procesa i trendova u dinamici stanovništva, jer se oni nalaze u izravnoj uzročno-posljedičnoj svezi sa društveno-gospodarskim razvojem na nekom prostoru. Stanovništvo je dakle čimbenik, ali i posljedica ukupnog društvenog, političkog i gospodarskog razvoja.

Iz vremena prije pada Bosne pod tursku vlast točnih brojčanih, ni preciznih vjerskih podataka o broju stanovnika nema. Prema prvim dostupnim podacima, onima iz Turskog carstva procjenjuje se kako je na osvojenim prostorima tijekom 15., 16., i početkom 17. stoljeća živjelo između 850.000 i 900.000 stanovnika.

Prema turskom službenom defteru iz 1489. godine, u Bosanskom Sandžaku, koji se pruža od Novog Pazara do Sane i od Ivan-planine do Maglaja, tada bilo kršćana: 25.068 obitelji, 1.332 udovica i 4.026 neoženjenih, a muslimana: 4.485 obitelji i 2.348 neoženjenih.

Ovisno o procjenama, neki povjesničari, na čelu sa Omer Lufti Barkanom⁴², smatraju da je u tadašnjim bosanskim obiteljima bilo 5 članova, prof. Bublin procjenjuje 6, neki drugi 10 članova obitelji. Kako je zadrugarstvo bilo osnova mahale i kuće u njoj, sasvim je vjerojatno da prosječna obitelj broji desetak članova.

S obzirom na ove razlike točne procijene broja stanovnika se, ovisno od izvora do izvora razlikuju u nekoliko postotaka. Prema podacima iz turskih deftera iz 1528./29. godine, koje je proučio i objavio prof. O. L. Barkan⁴³ u svom djelu *Les deportations*, (str 67.-131.), broj obitelji u bosansko-hercegovačkim Sandžacima bio bi sljedeći:

Tablica⁴⁴ 7 Broj muslimanskih i kršćanskih obitelji po Sandžacima za 1528./1529. godinu

Sandžak	Broj muslimanskih obitelji	Broj kršćanskih obitelji	Svega
Bosna	16.935	19.619	36.554
Zvornik	2.654	13.112	15.766
Hercegovina	7.077	9.588	16.665
Ukupno	26.666	42.319	68.985

Izvor: Marić, F., (2004.): Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća, Nadbiskupski ordinarijat Vrhbosanski vikarijat za izbjeglice i prognanike Sarajevo-Zagreb, str. 65

⁴²Barkan, O.L. prema http://tk.uni-sz.bg/files/N11_al.pdf

⁴³ Preuzeto od F. Marić, ibid

⁴⁴ Podaci za godine 1468., 1485. i 1489. preuzeti su iz istraživanja Nedima Filipovića: *Osvrt na položaj bosanskog seljaštva u prvoj deceniji uspostavljanja osmanske vlasti u Bosni*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, 1956., str. 64.-75., (Isto, Historija naroda Jugoslavije 2., Zagreb, str.121). Podaci za razdoblje 1520.-1535. preuzeti iz djela Barkana, *Essai sur les donnes statistiques...*, str. 9-36.

Naseljavanja Vlaha na područje ejaleta upućuje neizravno na to da se stanovništvo znatno prorijedilo ratnim razaranjima i raznim oblicima raseljavanja. U defter iz 1468./1469. ubilježeno je 1.416 vlaških pučanstava u osvojenom djelu Hercegovine (tj. bez zapadnih graničnih područja) i 448 u području Pavlovića (“Bosansko krajište”)⁴⁵. Osam godina poslije, nakon proširenja granica osvajanjima u zapadnoj Hercegovini, registrirano je u defteru iz 1477. godine oko 7.000 vlaških kućanstava u hercegovačkom sandžaku. Taj se prirast ne može objasniti samo visokim natalitetom Vlaha, te je neriješeno pitanje dolaska Vlaha iz pograničnog područja zapadne Hercegovine ili zaleđa dalmatinskih gradova.

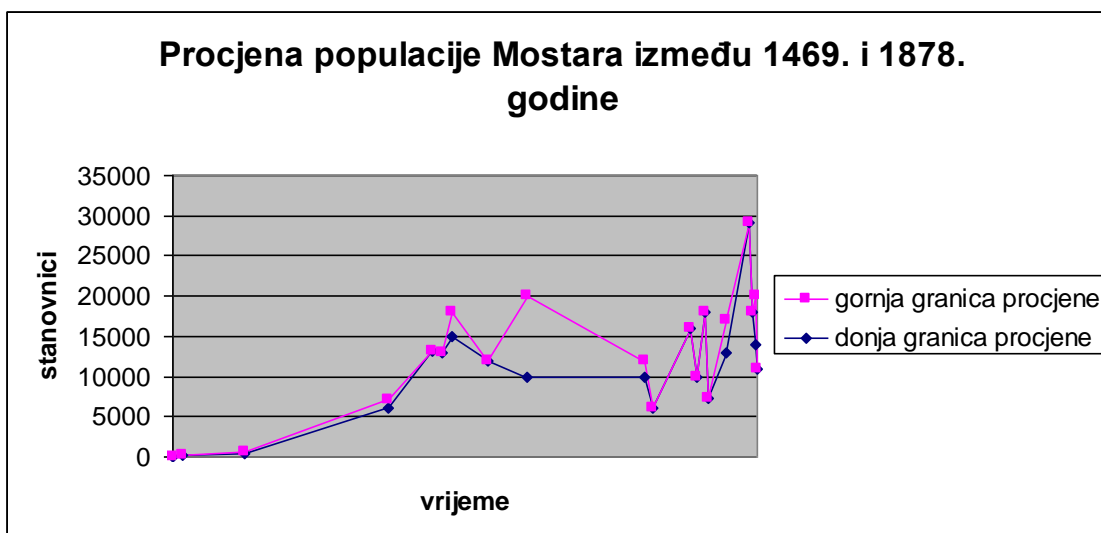
Neprestano iseljavanje stanovništva posljedica je teških dadžbina, nameta, poreza, neprestanih napada janjičara, uskoka itd. U austrijsko-turskim i mletačko-turskim ratovima oba su tabora nastojala zarobiti što više mladih i zdravih ljudi, jer je prodaja ljudi u roblje donosila velike zarade. Zarobljavanja je bilo i bez ratova, jer se prema nekim pronađenim spisima u Dubrovačkom arhivu (Hrabak, 1995.) robovlasništvo zadržalo i 1570. godine. Zarobljenici su, dok su čekali na otkup, bili veslači na Mletačkim, pa i Dubrovačkim lađama.

Između stanovništva, društvenogospodarskog razvoja i okoliša postoji stalna i snažna interakcija i međuovisnost. U svim se demografskim strukturama vjerojatno se najizravnije zrcali međuovisnost demografskog razvoja i društveno-gospodarskog napretka ili nazadovanja nekog prostora i neke populacije. U doba turske vladavine popisivani su samo muškarci, nepismenost je bila opća, zanatstvo se tek pojavilo i td. Mnogi prostori bili su pusti, a poslije naleta kuge, koje su bile veoma česte, neki su bili i pustiji.

O čestim pojavama kuge govori i popis godina njena pojavljivanja prema navodima Hrabaka, (Poljoprivreda BiH 1463-1708. godine BiH od srednjeg veka do novijeg vremena), isti autotr: Urbani,privredni i vojno-upravni rast Mostar(1450.-1700) u Zbornik za istoriju BiH, BGD, 1995, jer sa pojačanim prometom ljudi i stvari unosila i zaraza. U dokumentima se mogu sporadično naći podaci o vremenima kuga -epidemija vezanih za godine: 1381, 1467, 1472, 1478, 1479, 1507, 1526, 1529, 1536, 1543, 1544, 1553, 1555-1556, 1561-1562, 1572-1574, 1584, 1588, 1596, 1602, 1604, 1608, 1613, 1617, 1619, 1622, 1624, 1628, 1629, 1634, 1638, 1640, 1640, 1641, 1643, 1645-1646, 1647-1648, 1654, 1665, 1667, 1669-1671, 1673, 1675, 1689-1690-glad, 1705, 1719, 1731-1732, 1736, 1740-glad, 1756-1760, 1764-1766, 1782, 1793, 1813-1818, 1845-kolera, 1851 i 1852.

Iz navedenog proizilazi da je prosječno svake pete godine “crna smrt” ili čuma dolazila u sela ili gradske mahale, te tako odnosila one koji su ekonomski mogli najviše dati: zanatlije i trgovce, i svakako pomladak.

⁴⁵ F.Marić ibid.

Ratovi su također odnosili stanovništvo. Navodimo samo neke: 1514. mostarski martolosi u Borbama u Dalmaciji, 1525 mostarski ljudi pod Jajcem, 1528 ispod grada Belaja ostaje i sam mostarski paša, 1529. hercegovačke snage pod Bečom, a vodio ih mostarski paša, 1533. sandžak beg vodi u Albaniju 30.000 ljudi da uguši ustanak, 1593. veliki poraz Turske pod Siskom, pojavljuju se uskoci, 1629(Grdan i Tomašević sa 6000 vojske napali Mostar), iste godine u gradu je izbio sukob između zanatlija i ajana, 1664. borbe se vode u Ljubuškom, 1687 Mostar poharan od Stojana Jankovića (zapalio mahale Prethum, Džabevinu i Rajevinu)⁴⁶, 1687 mostarski borci brane Novi!?, 1717. Mlečani se pripremaju napasti i td. Među nedaćama koje su stanovništvo tjerale u bijeg treba spomenuti i potres koji je Mostar doživio 1563.g.

Sve navedeno ukazuje da tada dosegnuti stupanj društvenogospodarske razvijenosti prostora trpio je teške feudalne odnose, u kojima se i razne reforme ne događaju u korist onih najslabijih.

Populacijska politika i politika radne snage (naravno da nije bila poznata u ono doba, ali je sa ove vremenske distance možemo definirati) ondašnjeg Osmanskog carstva ukazuje na smjernice razvoja tipične za feudalno društvo, u kojem je skoro pa nepoznanica bila institucija liječnika⁴⁷ (a liječilo se zapisima, vraćanje, travama i td). Rezultati takvog odnosa prema podanicima govore da je bila zasnovana na eksploataciji radne snage, koja se za spahiju vazala i procesom islamizacije, što se odvijala pod krinkom dobrovoljnog prijelaza uz dobivanje imanja.

Na taj način se pokazalo da je provedba takve poticajne populacijske politike bila temeljni zadatak države, s ciljem trajnog naseljavanja i uklapanja u prostrano Carstvo novih područja.

Mostar se ipak, koliko–toliko, odvajao od okolice, poglavito zahvaljujući povoljnom geografskom položaju spram glavne luke porte za izvoz i uvoz-Dubrovnika. U Mostaru su se slijevale karavane, vršio pretovar i skladištila roba za daljnju preprodaju. Mostar je mijenjao i svoju političku funkciju te su u njemu stolovali i sandžakbezi, paše, i dr. Oni su ostavljali svoje zadužbine, što je također pogodovalo razvoju grada i njegovih funkcija. Ipak, gospodarstvo Mostara nije zadovoljavalo potrebe cijelog gravitacijskog prostora, te su iseljavanja osobito trgovaca, zanatlija i onih koji su se bavili novcem bila veoma česta.

U periodu od 137 godina dominacija tranzitne vojno-upravne funkcije grada Mostara vidljiva je i na osnovi dominacije zvanja izdvojenih iz Sidžila Mostarskog i Nevesinjskog kadije, čak

⁴⁶ Hrabak ibid

⁴⁷ Hrabak navodi podatak da je oboljelom eunuhu iz Dubrovnika dovođen doktor

43%. Vjerska zvanja 8% - što znači da vojno državni aparat osmanske države zaprema 51 % i objašnjava da je državna uprava bila ona birokratska forma.

Tablica 7 Mahale i broj stanovnika u Mostaru 1585.g.

1585.G. MAHALA= 17 MAHALA (ČAR DRNDA HATIDŽA)	BROJ DOMAĆINSTAVA
Mahala hadži Muhamed bega	50 domaćinstava
Mahala hadži Husejna	36 domaćinstava
Mahala Nezir age	22 domaćinstva
Mahala jeničera i spahija	36 domaćinstava
Mahala Nesuha dizdara	13 domaćinstava
Mahala Jahja havadže	30 domaćinstava
Mahala Kejvana kethode	35 domaćinstava
Mahala Husejna havadže	38 domaćinstava
Mahala Sinan paše	24 domaćinstva
Mahala Ali havadže	66 domaćinstava
Mahala Kanber bega	32 domaćinstva
Mahala Zahum	30 domaćinstava
Mahala Bejezida havadže	26 domaćinstava
Mahala Fatime kadun	66 domaćinstava
Mahala Opine	10 domaćinstava
Mahala Rodoč i Zahum	20 domaćinstava
Hajmani (nomadi) Mostara	18 domaćinstava

(Izvor: Čar Drnda H. Doktorska disertacija, rukopis)

Utvrđeno je da u XVI. stoljeću grad ima naglu demografsku ekspanziju, ali zadržava taj broj stanovnika do XIX. stoljeća. U XVI. stoljeću u gradu je osam mahala sa približno 3200 stanovnika, 1630. dvadeset i jedna mahala i približno 8500 stanovnika, u XVIII. Stoljeću u gradu je 22 mahale i približno 9000 stanovnika, a taj se broj zadržava i u XIX. Stoljeću kada nije nastala niti jedna nova mahala.

Tablica 8 Procjena broja stanovnikapo mahalama osmanskog Mostara iz različitih izvora

Razdoblje	Relevantan podatak	Izvor podatka	Procijenjeni br. stanovnika
1468./69.	19 obitelji (kuća) i jedan neoženjen	Popisom definirano naselje Köprü Hisar (Tvrđava na Mostu); H. Šabanović, str.142.	100
1475. 1477.	20 obitelji, 1 neoženjen, 35 vojnika	Popis sandžaka vilajeta Hercegovina; Ahmed S. Aličić 1985.	150
1519.	75 kršćanskih i 19 muslimanskih kuća	H. Šabanović: Bosanski pašaluk, str. 189.	400 - 600
1620.	1000 kuća	Dr. V. Čorović: Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština, 1933. str. 25.	6000 - 7000
1658.	3000 krovova	Francus Pouillet, putopis, prijevod Vjekoslav Bjelović; Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, Sarajevo 1908.	13.000

1664.	53 mahale s 3047 tvrdozidanih kuća	Evlija Čelebija: Putopis, odlomak str. 465.	15.000 18.000	-
sredina XVII. st.	Mostar ima 2625 zgrada	Husein Čišić; Mostar u Herceg-Bosni, str. 39	13.125	
kraj XVII. st.	Mostar ima 1215 kuća	Dr. V. Ćorović: Mostar i njegova srpsko-pravoslavna opština, 1933. str. 36.	15.138	
sredina XVII. st.	nepoznato izvješće	H. Kreševljaković: Izabrana djela II str. 243.	12.000	
1717.		Husein Čišić: Mostar u Herceg-Bosni, str. 107.	15.000 20.000	-
1800. i 1817.	Louis de Beaujour i Chaumette des Fasses procjenjuju 10.000 – 12.000 stanovnika	Dr. M. Šamić: Francuski putnici u BiH, 1966. str. 250.	10.000 12.000	-
1806.	Prema jednom francuskom izvješću Mostar ima 1000 kuća	H. Kreševljaković: Sabrana djela II, str. 243.; prema V. Jelavić Francusko izvješće o Bosni; Glasnik Zemaljskog muzeja BiH 1906. str. 313.	6000	
1832.		Zadarski arhiv	16.000	
1836.	Malte Bruna procjenjuje 10.000 stanovnika	Carl Peez: Mostar i njegova kultura 1891. str. 61.	10.000	
1842.			18.000	
1844.	Ser J. G. Wilkinson procjenjuje 7300 duša	Omer Hadiselimović: Na vratima istoka, 1989., str. 198.	7300	
1857.	Aleksandar Giljferding spominje da Mostar ima 1500 musl., 300 katol. i 500 pravosl. kuća	Aleksandar Giljferding: Putovanje po Hercegovini, Bosni, staroj Srbiji, Sarajevo, 1972.	13.000 17.000	-
1873.	Izvješće fra Petra Bakule	Carl Peez: Mostar i njegova kultura str. 61.	29.116	
1875.	Arthur J. Evans piše da Mostar ima 18.000 stanovnika	Artur J. Evans: Pješke kroz BiH tokom ustanka avgusta i septembra 1875., str. 255.	18.000	
1878.	Vjekoslav Klaić prenosi da se obično misli da Mostar ima 14.000 - 20.000 stanovnika	Vjekoslav Klaić: Mostarsko okružje, „Vijenac“, X., Zagreb, 1878.	14.000 20.000	-
1879.	Procjena vladinih ureda	Artur Dž. Evans: Pješke kroz BiH, 1973., str. 255.	10.848	
XIX. st.	Broj stanovnika Mostara kretao se između 10.000 i 15.000 stanovnika	Carl Peez: Mostar i njegova kultura, slike jednog grada u Hercegovini, 1891. str. 61.	10.000 15.000	-

Zaključak

U periodu od 137 godina dominacija vojno-upravne funkcije grada Mostara vidljiva je i na osnovi dominacije zvanja u Sidžilu mostarskog kadije, čak 43%. Vjerska zvanja 8% - vojno državni aparat osmanske države zaprema 51 % i objašnjava da je državna uprava bila ona birokratska forma koja je dominirala.

Utvrđeno je da u XVI. stoljeću grad ima naglu demografsku ekspanziju, ali zadržava taj broj stanovnika do XIX. stoljeća. U XVI. stoljeću u gradu je osam mahala sa približno 3200 stanovnika, 1630. dvadeset i jedna mahala i približno 8500 stanovnika, u XVIII. stoljeću u gradu je 22 mahale i približno 9000 stanovnika, a taj se broj zadržava i u XIX. stoljeću kada nije nastala niti jedna nova mahala.

Činjenica je da se procjene o broju stanovnika domaćinstva u osmansko vrijeme veoma razlikuju. Popisivali su se samo poreski obveznici. Neki povjesničari, na čelu sa carigradskim sveučilišnim profesorom Omer Lufti Barkanom, smatraju da je u tadašnjim bosanskim obiteljima bilo 5 članova, prof. Bublin procjenjuje 6 članova, ali obzirom na zadrugarski tip gospodarenja i organizacije tadašnjeg društva skloni smo zaključku kako je obitelj brojila čak i više od 10 članova.

Na osnovi uvida u različite radove, Sidžile i procjene vrijednosti koje su u onom društvu stečene, zaključak se može svesti na navode kako je urbani razvoj Mostara doživio maksimum u periodu od 1520-1570. godine. Od tada počinje njegova stagnacija i čak opadanje i rasta i značenja. Mostar je u osmanskoj državi bilo lokalno središte koje je svoj razvoj zahvaljivalo prvenstveno tranzitnoj ulozi u karavanskom prometu te vojno upravnoj funkciji u šerijatski organiziranoj državi, čiji je Hercegovina bila samo periferno položen dio, te ni interes za otvaranje luka u Stonu, Kleku, Sutorini pa ni nastavak rada luke Drijeva nije bilo.

Literatura

1. Barkan, Ö. L. 1957. „Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman au XVe et XVIe siècles“. Journal of the Economic and Social
2. Barkan, O.L. prema http://tk.uni-sz.bg/files/N11_al.pdf
3. Ćorović, V. "Historija Bosne", Beograd, 1940. str. 167.
4. Derviš Sušić "Nacrt za jednu prolegomenu" u: Kultura u SR BiH (1945.- 1975.), Sarajevo, 1976. str. 12.
5. Fabijanec, S.F. Trgovački promet Kvarnera na Jadranu krajem srednjeg vijeka, Zb. Odsjeka pov.znan. Zavoda povij.druš.znan.Hrvat.akad.znan.umjet., 25(2007), str.125.
6. Hasandedić, H. Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo 1980. str. 175. Kreševljaković H. "Hanovi i karavansaraji u BiH", Sarajevo, 1957. str. 144-146. Luletić, L. Iz međunarodne djelatnosti hercegovačkih i bosanskih trgovaca u nautičko-brodarskoj i lučko-trgovačkoj privredi Dubrovačke Republike (1570.-1670.) u: Hercegovina br. 4., Mostar, 1984. str. 121-122.

7. Hrabak, B. Regionalna i meunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XVI.-XVIII. stoljeće)
8. Hrabak, B. Upućenost robne privrede na Sredozemlje (15-19. vek), *m u l t i s o f t . r s*, str. 2.
9. Hrabak, B. Urbani privredni i vojno-upravni razvoj Mostara (1450-1700), Zbornik za istoriju BiH 1, Urednik M. Ekmečić, str.115, Beograd, 1995,
10. Kraljević, R. Bosanska i hercegovačka viogradarska baština, Sveučilište u Mostaru, 2006. str.110.
11. Marić, F., (2004.):Vrhbosanska nadbiskupija početkom trećeg tisućljeća, Nadbiskupski ordinarijat Vrhbosanski vikarijat za izbjeglice i prognanike Sarajevo-Zagreb, str. 65
12. Miović-Perić V., Na razmeđu -osmansko-dubrovačka granica 1667-1806, Dubrovnik, 1997., Zavod za povijesne znanosti HAZU, str. 110
13. Pašić, Š. Prvi prodani časovnik u Mostaru u: Sloboda, Mostar, 14.12.1961. str 8. Ivić, D. "Mostarske kujundžije XX vijeka i njihovi proizvodi papte kukače i ploče ćilitije" u: Hercegovina br. 1, Mostar, 1981. str. 209-210.
14. Serdarević Š. i J. Jelačići u : Most br. 132-133, Mostar, 2000. str. 80. Kreševljaković, H. Izabrana djela (II), Sarajevo, 1991. str. 235.
15. Smoljan, V., Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine, Gospodarska komopra HB, Mostar, 1996.
16. Stanić, R., Prilog proučavanju starih mostarskih zanata, GZM BiH XXII, Sarajevo, str. 152.
17. Vego, M. Hercegovački trgovci – dubrovački dužnici u: Iseljenički kalendar Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1971. str. 216.